

İRAN'IN NÜKLEER PROGRAMININ GELİŞİMİ VE TÜRKİYE'NİN TUTUMU

The Development of Iran's Nuclear Program and Turkey's Attitude

ARAŞTIRMA MAKALESİ /RESEARCH ARTICLE

Geliş Tarihi/Received:
01.02.2023
Kabul Tarihi/Accepted:
09.03.2023

Mustafa Ozan ŞAHİN
Dr. Öğr. Üyesi,
Tokat Gaziosmanpaşa
Üniversitesi,
ozan.sahin@gop.edu.tr
0000-0001-6060-5034

Yasin KORKUT
yasink315@gmail.com
0000-0002-0167-0386

Muhammed Veysel KİBAR
veysel1998@hotmail.com
0000-0003-0549-572X

Özet

İran İslam Cumhuriyeti 1980'lerden bu yana Amerika Birleşik Devletleri, İsrail ve Avrupa Birliği olmak üzere çeşitli ülkelerce nükleer silah teknolojisi geliştirmekle ve nükleer silahlara sahip olmakla suçlanmaktadır. İran yetkilileri ise bu duruma sık sık tepki göstermiş ve nükleer programlarının barışçıl amaçlar taşıdığını ve nükleer enerji için kullanıldığını ifade etmişlerdir. Bu doğrultuda İran, atom bombası peşinde olduklarını iddia edenleri eleştirmiştir. Aynı şekilde Batı'nın farklı istihbarat örgütleri de İran'ın ne zaman nükleer silaha erişeceği konusunda kesin bir bilgiye sahip değil gibi görünmektedir. Fakat, İran'ın açtığı merkezler ile uranyum zenginleştirme tesisleri nükleer silah geliştirmeye yakın olduğunu da gösterir niteliktedir. Bu makale, öncelikle Muhammed Rızâ Pehlevî döneminden itibaren İran'ın nükleer programının gelişimini ve tarihini incelemeye çalışacaktır. Bunun yanı sıra İran'ın nükleer silah geliştirme programına neden bu kadar önem verdiği noktasında bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır. Son olarak da komşu bir ülke olarak Türkiye'nin İran'ın nükleer programına yönelik tavrı ele alınacaktır. Bu bağlamda, İran'ın iç ve dış güvenlik endişeleri ile tehdit algılarını değerlendirerek, İran'ın atom bombasına sahip olma süreci ve bu programın Türkiye'ye yansımaları analiz edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, İslam rejimi, nükleer program, nükleer silah, Türkiye ve İran ilişkileri.

Abstract

Since the 1980s, Iran Islamic Republic has been accused of developing nuclear weapon technology and possessing nuclear weapons by various countries, including the United States of America, Israel and the European Union. Iranian officials, on the other hand, have frequently reacted to this situation and stated that their nuclear program has peaceful purposes and is used for nuclear energy. In this direction, Iran criticized those who claimed that they were after an atomic bomb. Likewise, different intelligence agencies of the West do not seem to have certain information about when Iran will reach nuclear weapons. However, the centers and uranium enrichment facilities opened by Iran show that it is close to developing nuclear weapons. This article will primarily try to examine the development and history of Iran's nuclear program from the time of Mohammed Reza Pahlavi. In addition, an evaluation will be made on why Iran attaches so much importance to its nuclear weapons development program. Finally, as a neighboring country, Turkey's attitude towards Iran's nuclear program will be discussed. In this context, by evaluating Iran's internal and external security concerns and threat perceptions, the process of Iran's possession of the atomic bomb and the reflections of this program on Turkey will be analyzed.

Keywords: Iran, nuclear program, The Islamic regime, nuclear weapons, Turkey and Iran relations.

GİRİŞ

II. Dünya Savaşı esnasında Amerika Birleşik Devletleri'nin nükleer silah geliştirme programı başarıyla sonuçlanmış ve atom bombası Japonya'ya karşı, Hiroşima ile Nagazaki şehirlerinde 'denenmiştir. 1945 sonrasında oluşan Soğuk Savaş düzeni neticesinde atom bombasına sahip olan ülkelerin sayısı artmış ve devletlerin güvenlik ve tehdit algılamalarına nükleer tehdit de dahil olmuştur. Bu durum zamanla büyük güçler dışında kalan ülkelere de sirayet etmiş ve İran 1980'lerden itibaren ABD, İsrail ile Avrupa Birliği tarafından nükleer silah geliştirmekle suçlanmıştır. Yani bu cepheden bakıldığında 1980'lerden bu yana dünyanın gündeminde İran'ın nükleer programı fazlaca yer bulmaktadır. Bu konuda İran'ın yönetim şekli ve stratejik konumu da etkili olmuş, İran Hürmüz Boğazı'yla, Basra Körfezi'ndeki önemli statüsü ve İslami rejim ihraç etme çalışmalarıyla, atom bombasına sahip olmanın ötesinde bir konuma yerleşmiştir. İran yetkilileri ise sık sık karşılaştıkları bu tür suçlamaları kabul etmemiş ve nükleer programlarının saldırı amacı taşımadığını, sivil ve barışçıl amaçlarla ilerlediğini savunmuşlardır. Ayrıca, İran'ın bu programı ilerletmesinde kendi güvenlik endişelerinin ve algılamalarının da büyük etkisi olmuştur. Bu kapsamda, İran'ın yaşadığı güvensizlik göz ardı edilmemesi gereken bir konudur ve İran kendi başının çaresine bakmaya gayret göstermektedir. Fakat, nükleer programın ele alındığı bölümde de görüleceği gibi, nükleer çalışmalar için gerekli teknoloji vb. ihtiyaçların transferi anlamında İran dış güçlere bağımlıdır. Sonuç olarak İran'ın nükleer programını başarıya ulaştırması sadece kendi inisiyatifine bağlı değildir. Ayrıca, İran uluslararası sistemin bir parçasıdır ve farklı ittifakların üyesidir. Bu nedenle yabancı güçlerin nükleer program hakkındaki görüşlerini tamamen göz ardı etmesi de mümkün değildir. Yine, Türkiye gibi kendine komşu olan bir ülkenin nükleer programına bakış açısı İran tarafından değerlendirilmesi gereken bir konudur.

Türkiye, barışçıl amaçlar dışında nükleer programlara sıcak bakan bir ülke değildir ve komşularının bu tür saldırgan politikalar geliştirebilmesinden endişe etmektedir. Sonuç olarak bu makalenin amacı, Şah döneminden itibaren İran'ın nükleer programının tarihini incelemek ve İran'ın nükleer politikalarını şekillendiren etmenleri analiz ederek Türkiye'ye olan etkilerini ortaya koyabilmektir. Bu bağlamda, İran'ın iç ve dış güvenlik endişeleri ile tehdit algılamalarını değerlendirerek, İran'ın atom bombasına sahip olma süreci ve bu programın Türkiye'ye yansımaları belirtmeye çalışılacaktır.

1. İran Neden Bir Nükleer Programa İhtiyaç Duymaktadır?

1980'li yılların ortalarından itibaren Amerika Birleşik Devletleri, İsrail ve başka Batılı ülkeler İran İslam Cumhuriyeti'ni nükleer silah geliştirme programı yürütmekle suçlamaktadır. Lakin bu durum İranlı liderler tarafından kabul edilmemiş ve nükleer çalışmalarının askeri amaçlar taşımadığı, sivil amaçlar adına yürütüldüğü vurgulanmıştır. İran'a yönelik bu tür suçlamalar ile yapılan inkarlar 2000'li yıllardan sonra daha da güç kazanmış ve İran'ın daha önceden bilinmeyen nükleer çalışmaları gün yüzüne çıkmıştır (Bahgat, 2006: 307). Fakat İran'ın, kesin olarak aktif bir nükleer silah geliştirme programına sahip olduğu bilinmemekle beraber, farklı istihbarat teşkilatlarının topladığı deliller bu programın olduğunu destekler niteliktedir (Schwarzbach, 1997: 62). Peki İran Batı'nın söylemlerine rağmen neden bu tür bir programa ihtiyaç duymaktadır? Bu soruya iç ve dış etmenleri değerlendirerek cevap verebiliriz. Bilindiği üzere, İran kendi iç gelişmeleri neticesinde savunmacı bir ülke konumuna gelmiş ve bu savunmacı durum İran milliyetçiliğini de etkisi altına almıştır. İslamcı diyaloglarla bir araya gelen ve dillendirilen bu milliyetçi söylem İran'ın Batı'dan geri olmadığını ve hatta teknolojik olarak Batı seviyesinde gelişmiş bir İran olması gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca İran, tarihi olarak çok güçlü temelleri olan bir devlet ve bir imparatorluk mirasçısı olarak modern dünya üzerinde çıkarlarını koruması için caydırıcı ve güçlü olması gerektiğini düşünmektedir. Açıkçası İran'ın nükleer faaliyetleri altında yatan ve bunu bir devlet politikasına dönüştüren en önemli faktör de bu güçlü olma isteğidir (Beauchamp, 2015). Belirtilmesi gereken bir diğer önemli nokta ise, İran nükleer faaliyetlerini bir milli dava olarak görmüş, yerli paraların üstüne atom simgesi eklemiş ve "milli nükleer enerji günü" kutlamaları yapmıştır (Haberler.com, 2007). Ayrıca nükleer meselesinin oluşturduğu gerginlik hali İran halkının rejime karşı çıkardığı sesleri susturmak ve demokrasi isteklerini baskılamak adına da kullanılmaktadır (İşbilen, 2009: 130).

İran'ın nükleer programı bağlamında liderlerin tutumları da önemli bir yere sahiptir ve Mahmud Ahmedinejad'ın kişisel olarak sert söylemlerde bulunması, İran'ın dış politikasını Hatemi dönemi sırasındaki yumuşak ve uyumlu diyaloglardan, tehditkâr ve sert bir kulvara kaydırmıştır. İşte nükleer programın hız kazanması bu sert politika değişikliğinin bir simgesi haline gelmiştir. Yine, İran tarafından bakıldığı zaman nükleer güç olmak İran'ın Orta Doğu'da elini güçlendirerek, bölgesel güç

olma yolunda önünü açabilecektir. Ayrıca, İran nükleer kapasitesi ile İslam aleminde daha fazla güç ve değer görebilecektir. İçeride ise Tahran yönetimi, Batı ile yaşanan krizi rejimi sağlamlaştırmak ve halkı rejime daha sadık kılmak için kullanmaktadır (İşbilen, 2009: 131).

Nükleer silaha sahip devletler bunu büyük güç olmanın bir koşulu olarak görmektedirler. İki kutuplu sistemin güçleri ABD ve Sovyetler Birliğinin nükleer silah denemelerinden sonra bu lige yükselmek isteyen devletler için nükleer silah artık bir prestij meselesi olmuştur. Hindistan'ın nükleer silah arzusu Çin'den gelen tehditlerle çerçevesinde gerçekleşmiş, Pakistan ise Hindistan'dan algıladığı tehditler neticesinde nükleer silah elde etme arzusuna girmiştir (Kanapiyanova, 2021). Görüldüğü gibi nükleer silah elde etmek zincirleme bir reaksiyonu da beraberinde getirmektedir.

İran'ın, İsrail ve ABD gibi nükleer silahlara sahip hasımları bulunmaktadır. Aynı zamanda bu hasımlarını dengeleyecek nükleer silahlara sahip stratejik bir müttefikten de yoksun bulunmaktadır. Bu da İran'ı bu sıklette yalnız başına bırakmaktadır. Bölgede Suudi Arabistan gibi nüfuz mücadelesinde bulunduğu Arap ülkeleri de mevcuttur. İran'ın bölgedeki rakipleriyle konvansiyonel bir rekabeti kaldıracak kadar maddi gücü bulunmamakla birlikte, İran nükleer silah sahibi olmaya çalışarak rekabeti başka bir boyuta taşımak anlamında motive olmaktadır (Alfoneh, 2022).

Genel olarak toparlayacak olursak İran'ın 4 temel amaç ve motivasyonun bu programı sürdürme gücünü sağladığını söyleyebiliriz

- 1- Dışarıdan gelen tehditlere karşı savunma;
- 2- İç siyasetteki karşılığı;
- 3- Bölgedeki çekişmelerde yaratacağı fark;
- 4- Nükleer silahın getireceği prestij.

İran, Rusya ve Çin ile iyi ilişkilere sahip olsa da kendini dünyadan izole edilmiş bir ülke olarak görmektedir. Özellikle ABD'nin nükleer programı durdurmak uğruna İran'ı bombalayacağını zaman zaman dile getirmesi İran'ı tedirgin etmektedir. Bu da İran'ın dışarıdaki düşmanlara karşı bir caydırıcılık istemesine sebep olmaktadır. İkincisi özellikle muhafazakâr kanattan Ahmedinejat'ın başa gelmesiyle programdan taviz vermeyeceğini belirten İran, uzun yıllardır ambargo ve tecride maruz kalmıştır. Artık program halk nezdinde geri dönülemez bir sürece evrilmiştir. Bir diğer sebep de İran'ın bölgede nüfuz mücadelesinde bulunduğu devletlerin varlığıdır. Arap olmayan ve mezhepsel olarak bölge ülkelerinden ayrılan İran nükleer silahı rakiplerine karşı bir dengeleme aracı olarak görmektedir. Dördüncü sebep ise nükleer bir program İran'ın gelişmiş ve egemen bir ulus olduğunu dünyaya ispat etmesinin bir yolu olarak görülmektedir. Dünya İran'a nükleer programdan vazgeçmesini söyledikçe İran milliyetçiliği kabarmakta ve programa devam edilmesi yönünde bir baskı oluşmaktadır (Fisher, 2015).

Aynı zamanda böyle bir teknolojiyi yerli olarak üretebilmek İran için gurur kaynağı olacaktır. İran 2006 yılında ilk kez uranyum zenginleştirdiğinde, Ahmedinejat "Sevgili İran bugün nükleer ülkeler kulübüne katılmıştır. Bugün İran tarihine geçecek büyük bir gündür" şeklinde bir açıklama yapmıştır (Citrinowicz, 2022). Yurtiçinde nükleer program rejim için büyük bir toplanma noktası olmakta ve önemli bir milliyetçilik kaynağı potansiyeli taşımaktadır. İran halkının nükleer program nedeniyle ayrımcılığa ve yaptırımlara maruz kalması da bu milliyetçiliği yükseltmektedir (Agarwal, 2013).

2. Şah Rıza Pehlevi Döneminden Günümüze Kadar İran'ın Nükleer Faaliyetlerinin Tarihsel Gelişimi

İran'ın nükleer araştırmalarının başlaması Soğuk Savaş dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde ABD'nin sıkı bir müttefiki olan İran, Batı Blokunda kendisini konumlandırmış ve 1979 İslam Devriminden önce nükleer çalışmalara başlamıştır (France 24, 2015). Bu dönemde Muhammed Rıza Pehlevi'nin konuya yaklaşımı önemli bir yer tutmuş ve Şah, İran'ın nükleer kapasitesini geliştirmesi için ABD'nin "Barış Adına Atom Programı'ndan faydalanmaya çalışmış, Fransa ile Federal Almanya'dan destek almak için iş birliği çalışmaları yapmıştır. Yapılan bu çalışmaların sonucu ise 1957 yılında alınmış, ABD ile İran arasında, başkent Tahran'da sivil amaçlı nükleer çalışmalar yapılması adına bir anlaşma imzalanmıştır. İmzalanan anlaşmaya göre de ABD, İran'a teknik destek vermeyi ve nükleer çalışmalarda kullanması için zenginleştirilmiş uranyum temin etmeyi kabul etmiştir. İki tarafın da bu aşamada sağladığı konsensus neticesinde başkent Tahran'da, ABD öncülüğünde bir araştırma reaktörü inşa edilmiştir. Yine bu dönemde önemli bir gelişme daha yaşanmış ve İran, 1968 senesinde Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşmasını (Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons-NPT) kabul ederek, nükleer çalışmalarını ve nükleer enerjiyi barışçıl amaçlarla kullanacağını dünya kamuoyunda taahhüt etmiştir (Malus, 2018). Lakin, dönemin İran Parlamentosu'nun 1970

senesinde onayladığı bu antlaşmaya İran'ın uyup uymayacağı Batılı dostları dahil çoğu ülkeyi tedirgin etmiştir. Çünkü, Batılı ülkeler İran'ın bir nükleer güç olma yolunda olduğunu ve Şah'ın atom silahına ulaşmayı arzuladığını düşünmüşlerdir (Bahgat, 2006: 309-310).

İran'ın Batılı müttefikleriyle başlayan nükleer programı 1970'li yıllar boyunca ivme kazanarak gelişmeye devam etmiş ve giderek kapasitesini arttırmıştır. Bu durum 1979 senesinde yaşanan İslam Devrimi'ne kadar devam etmiş ve Şah'ın tahtından indirilmesiyle kısa bir dönem kesintiye uğramıştır. Kesintinin sebebi ise devrimin lideri Ayetullah Humeyni olmuştur. Çünkü, Humeyni ile etrafındakiler her şeyin İslam'a uygun olması gerektiğini düşünmüş ve nükleer çalışmaları İslam'a karşı gelen faaliyetler olarak görmüştür. Bu sebeple de nükleer çalışmalar durdurulmuştur. Fakat, bu durum çok uzun sürmemiş ve Tahran yönetimi İran-Irak Savaşı'nın sürdüğü 1980'li senelerde nükleer programı yeniden yürütmeye başlamıştır. Bu kararın alınmasında ise Saddam Hüseyin önderliğinde Irak'ın balistik füze ve nükleer silah projeleri yürütüyor olması da etkili olmuştur. İran'ın nükleer programına yeniden dönmesindeki son nokta ise Buşehr nükleer santralinin Irak tarafından vurulmasıdır. Bu olaydan sonra İran, Federal Almanya'dan tesisi onarmak için yardım istemiştir. 1979 senesinden sonra İran'ı terk etmek zorunda kalan ve nükleer programda çalışan bilim insanlarına ülkelerine geri dönmeleri adına çağrılar yapılmış ve ülke sınırlarında o dönem iddia edildiği üzere uranyum arama faaliyetlerine başlanmıştır. Lakin tüm bunların olduğu dönemde İran'ın Batılı ülkeler ile arası açılmış durumdaydı ve Batılı ülkeler İran'la yardımlaşmayı istemiyorlardı. Hal böyle olunca da İran, nükleer programı için yüzünü Batı'dan Doğu'ya dönmüş ve Çin, Pakistan ve Kuzey Kore'nin desteğini aramıştır (Kıbaroğlu, 2013). 1995 senesinde ABD'nin istihbarat birimleri İran'ın nükleer silah elde etmek adına daha aktif bir çaba içerisinde olduğunu ve dışarıdan gelecek bir destek vasıtasıyla İran'ın 1990'lı senelerin sonlarına doğru atom silahına erişebileceğini rapor etmiştir. Yine aynı dönemlerde ortaya çıkan, Silahların Kontrolü ve Silahsızlanma Ajansı'nın çalışmalarına göre İran'ın nükleer çalışmalarının çok parlak olmadığı vurgulanmıştır. Fakat aynı çalışmada İran'ın atom silahına ulaşmayı hedef edindiği ve nükleer kapasitesini arttırmaktan uzak olmadığı dile getirilmiştir (Congressional Research Service, Iran's Nuclear Program: Status, 2019: 1-3).

1990'lı senelerin sonunda ve yeni yüzyılın başında gün yüzüne çıkarılan nükleer tesislerin durumu İran'ın nükleer programında denildiği gibi ilerleme sağladığını kanıtlar niteliktedir (Basnews, 2022). Tahran yönetimi bu senelerde ABD'nin istememesine rağmen nükleer programı için yeni dostlar bulmuş, Çin ve Rusya'yla programını geliştirmek için anlaşmalar yapmıştır. 1995 senesinde Irak-İran Savaşı'nda vurulan Buşehr nükleer santralinin yeniden inşası için Rusya ile anlaşmaya varılmış, Çin'den ise nükleer programı ve balistik füze projeleri için destek sağlamıştır. Fakat, 1997 senesinde dönemin ABD Başkanı Clinton ve Çin Devlet Başkanı Jiang Zemin iktidarlarının sağladığı konsensus neticesinde Pekin yönetimi, Washington baskısına dayanmamış ve İran'a verilen Çin desteğini kesmiştir (Davis vd., 2013: 30).

11 Eylül 2001 saldırılarından sonra 29 Ocak 2002 tarihinde ABD Başkanı Bush'un İran'ı Irak ve Kuzey Kore ile birlikte şer eksenli bir ülke olarak nitelemiş ve İran üzerinde uluslararası baskı artmaya başlamıştır (Cankara, 2005: 91-92). 2002 senesinde Tahran rejimine muhalif olan Halkın Mücahitleri Örgütü İran'ın nükleer programına ait bazı gizli görüntüleri sızdırmıştır. Buna göre Örgüt, İran'ın Natanz'da bir uranyum zenginleştirme merkezi, Arak'ta ise plütonyum zenginleştirme faaliyetleri için çok önemli bir yere sahip olan ağır su reaktörleri kurduğunu gün yüzüne çıkarmıştır. Bu yüzden İran, imzalamış olduğu NPT antlaşmasına sadık davranmamış ve Uluslararası Atom Enerji Ajansı'na tesislerin durumunu bildirmedikleri için yapılan antlaşmayı ihlal etmekle suçlanmıştır. Tahran yönetimi ise, daha faaliyete başlamamış olan nükleer tesislerin antlaşma adına bir engel teşkil etmediğini savunmuş ve nükleer programının bir askeri amacı olmadığını iddia etmiştir (Şen, 2022: 458).

Tahran'da yönetimin Hatemi'den, Ahmedinejad'a geçmesiyle uluslararası kamuoyu İran'ın devrim yıllarındaki politikalarına döndüğünü düşünmüş ve yine Ahmedinejad'ın göreve gelmesiyle Ağustos 2005'te İran, İsfahan'da uranyum zenginleştirme çalışmalarına başladığını duyurmuştur. Bu durum Batı ile İran arasında nükleer meseleleri halledecek bir detantın olmaması olarak algılanmıştır. 2005 senesinden, günümüze kadar geçen sürede ise İran'ın nükleer programı ile ilgili şu olaylar meydana gelmiştir (Jane, 2017: 276-278).

- 2006 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi İran'a yaptırımlara başlamıştır; 2007 yılında devrimden sonra ilk defa büyükelçi seviyesinde ABD'li ve İranlı yetkililer bir araya gelmiştir;
- İran 2008 yılında Nükleer Kulübe dahil olduğunu açıklamıştır;

- 2009 yılında Cenevre’de otuz yıl aradan sonra üst düzey görüşmeler gerçekleşmiştir. (İran’dan, Sait Celili ve ABD’den William Burns);
- 2010 yılında çok ses getiren ve İsrail ile ABD’nin ortak çalışmasıyla hayata geçirilen STUXNET siber saldırısı gerçekleşmiş;
- 2013 yılında Ruhani ve Obama önderliğinde liderler zirve diplomasisine başlamış;
- 2014 yılında nükleer program ile ilgili müzakerelerin uzatılması gerçekleşmiştir.

Kısacası, İran birinci bölümde de görüldüğü gibi, farklı nedenlerle, değişik dönemlerde nükleer programlarını yenilemiştir. Bunları yaparken de uzun vadede enerji ve elektrik ihtiyacı sorununu çözüme yolu olarak nükleer enerjiyi değerlendirmiş, stratejik olarak da bölgedeki rakiplerini caydırabilmek için atom gücüne bel bağlamıştır. Bu amaçlarla da uranyum zenginleştirilebilmek için farklı tesisler kurmuştur (Citrinowicz, 2022). Aşağıdaki haritada İran’ın nükleer tesisleri, santralleri ve uranyum zenginleştirme merkezleri görülmektedir.

Kaynak: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranin-batiyi-kaygilandiran-nukleer-tesisleri-/1529098>

3. Türkiye'nin İran Nükleer Programı'na Bakış Açısı

Türkiye-İran ilişkilerinde 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasından beri bir denge mevcut olduğu söylenebilir. Sınırlardaki birkaç değişiklik haricinde herhangi bir savaş veya çatışma yaşanmamıştır. Bu iki gücün de birbirlerini çok iyi tanımlarından kaynaklanmaktadır. Uzun süredir çatışma yaşanmaması Türkiye'nin İran konusunda yumuşak davranacağı anlamını da taşımamaktadır (Kıbaroğlu, 2013: 5-5).

Türkiye- İran ilişkileri 1980'den 1990'lı yılların ortasına kadar rejim ihracı ve PKK sorunu üzerinden yürümüştür ve bu dönemler iki ülkenin ilişkilerini ciddi manada geren dönemler olmuştur (Köse, 2008: 50). 2000'li yıllara gelindiğinde ise iki ülke ilişkilerini ve diğer devletleri ilgilendiren bir diğer önemli mesele dünya gündemine girmiştir ki bu da İran'ın Nükleer Programıdır ve yaklaşık 20 yıldır da tam manasıyla çözülememiştir.

İran rejimine muhalif gruplardan İran Ulusal Direniş Konseyi üyesi Ali Rıza Caferzade 14 Ağustos 2002 tarihinde gerçekleştirdiği bir basın toplantısında İran'ın Natanz'da bulunan uranyum zenginleştirme tesisine ve Arak'ta bulunan ağır su reaktörüne dair açıklamalarda bulunmuştur. Böylelikle ABD ve İran arasında çok daha şiddetli bir nükleer kriz başlamıştır (Gül ve Karapınar, 2019: 81). Burada dikkat çekmek istediğimiz bir diğer konu da bir muhalif grup üyesinin bu açıklamalarda kullandığı bilgilere nasıl ve nereden ulaştığı konusudur. Basın açıklamasında kullanılan fotoğrafların da uzaydan çekilmiş uydu fotoğrafları olması şüphe uyandıran bir diğer konudur.

İran 1968 yılında "Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması"na (NPT) imza atmış ve 1970 yılında ulusal meclisinde onaylayarak bu anlaşmaya taraf olmuştur (Eryılmaz, 2010: 50). Türkiye ise bu anlaşmaya 1979 yılında imza atmıştır. Aynı zamanda Türkiye 2010 yılında ABD Başkanı Barack Obama'nın Prag'da yapmış olduğu "Yeni Stratejik Silahların Azaltılması" konusundaki konuşmasını da desteklemiştir. Türkiye'nin genel olarak nükleer silahlarla ilgili politikası bu güce sahip olan ülkelerin global güvenlik konusunda daha olumlu ve kamuoyuna açık adımlar atmaları gerektiği şeklinde açıklanabilir (Elik, 2013: 11).

İlk olarak İran'ın nükleer programına en çok itiraz eden ABD'nin politikasından bahsetmek yerinde olacaktır çünkü Türkiye, müttefiki ve komşusu arasında bir denge siyaseti izlemeye çalışmaktadır. ABD öncelikle İran'ın nükleer silahlara sahip olmasını istememekte ve devamında İran'da mevcut olan siyasi rejimi değiştirerek kendi politikalarına yakın bir yönetimi başa getirme gayreti içinde bulunmaktadır. ABD konvansiyonel ve nükleer silahlardan arınmış, bölgesel güvenliğe tehdit oluşturmayan, liberal piyasa koşullarını kabul etmiş bir İran istemektedir. Bu amaçları için de İran'ı tecrit etmekte ve ambargo politikaları uygulamaktadır. Bunun yanı sıra da başta AB olmak üzere tüm dünyayı kendi yanına çekmeye çalışmakta ve bir askeri müdahale söz konusu olduğunda meşru bir zemin oluşturma çabası içindedir (Aydın ve Tekbıyık, 2007: 116).

İran'ın nükleer silahlara sahip olması Türkiye'nin çıkarlarına aykırıdır. Aynı şekilde İran'da çıkabilecek bir istikrarsızlık veya işgal durumu da Türkiye'nin aynı şekilde çıkarlarına ters düşmektedir. Türkiye Orta Doğu'da liderliğe oynayan bir İran'a seyirci kalamaz (Köse, 2008: 51). Nükleer silaha sahip bir İran'ın Orta Doğu'da etkinliğini artırması muhtemeldir. Türkiye İran'ın nükleer programıyla ilgili ilk defa 2005 yılında Milli Güvenlik Kurulu Siyaset Belgesi'nde bir değerlendirme yapmıştır. Bu değerlendirmede nükleer silah geliştiren İran'ın ve balistik füzelerinin Türkiye için belirsizlik ve risk yarattığı belirtilmiştir. Nükleer güç sahibi olan bir İran, bölgesel bir güç olma hedefine sahip olan Türkiye'nin elini zayıflatacak bir gelişmedir (Deliktaş, 2020: 26).

İran'ın sahip olduğu uzun menzilli balistik füzelerin menzilinün Türkiye'yi de içine alması ve bu füzelerin nükleer başlıklarla donatılması tüm dengeleri İran lehine çevirecektir. Nükleer silah sahibi bir İran karşısında, nükleer silah sahibi olamayan bir Türkiye'nin bölgesel güç olma mücadelesini kaybetmesi olağandır. İran'ın bu avantajını Orta Asya ve Kafkaslarda İslami rejimini yaymak için kullanması Türkiye'nin de bu mücadeleyi sürdürmek için nükleer güç olma senaryoları üretmesini gündeme getirebilecektir (Aydın ve Tekbıyık, 2007: 107).

Türkiye bölgesinde iki şeye karşıdır: Birincisi İran'ın nükleer silah gücüne sahip olmasına, ikincisi ise İran'a karşı bir askeri müdahalede bulunulmasına (Kıbaroğlu, 2013: 6). Nükleer bir İran askeri üstünlük düşüncesiyle Türkiye'ye karşı tavrını değiştirebilir. Uzun yıllardır Türkiye'nin gündeminde olmayan rejim ihracı politikasına geri dönebilir. Türkiye'de Radikal İslam'ın yayılmasına destek sağlayabilir. Nükleer silaha sahip bir İran'ın Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği serüvenine de ters bir etki yapması söz konusudur. Bu durumda Türkiye'yi birliğe kabul etmemek için bahane arayan AB için listeye bir bahane daha eklenecektir (Eryılmaz, 2010: 160).

İran'ın nükleer programdaki ısrarı ABD'nin son çare olarak İran ile sıcak bir çatışmaya girmesi sonucunu doğuracaktır. ABD'nin teknolojik silah üstünlüğüne karşı İran'ın konvansiyonel silah sistemleriyle karşılık vermesi bölgede kaosa sebep olacaktır. Enerji nakil merkezlerine yapılacak terör saldırıları Türkiye'nin enerji nakil merkezi olma avantajını da elinden alacaktır. Aynı zamanda Türkiye'nin ekonomik çıkarlarını da etkileyecektir (Deliktaş, 2020: 25).

ABD'nin İran politikasındaki sertliği ve İran'ı hedef tahtasına koyması Türkiye için üç temel nedenden ötürü kaygıyla karşılanmaktadır:

- 1- Enerjide İran'a bağımlılık: Türkiye yaklaşık doğalgaz ithalatının %20'lik kısmını İran'dan ithal etmektedir. Olası bir istikrarsızlık durumunda Türkiye bu durumdan etkilenecek ve enerji konusunda Rusya'ya bağımlılığını artıracaktır.
- 2- PKK sorununda iş birliği: 2000'li yıllar ile birlikte Türkiye ilk defa İran'ın PKK konusunda somut adımlar attığını görmüştür. Olası bir ABD müdahalesi durumunda bölgede yaşanacak otorite boşluğundan PKK'nın yararlanması yüksek ihtimaldir.
- 3- Ekonomik İlişkiler: İran'a uygulanan ambargo Türkiye'nin bu pazarı kaybetme riskini doğurmakta ve ekonomik ilişkilerine zarar vermektedir. Bir müdahalenin yaşanması durumunda ise gelen turist sayısı kesilmekle birlikte Orta Asya kara bağlantısı da kaybedilecektir (Oran, 2013: 455-456).

Tablo 1: İran-Türkiye İkili Ticaret Hacimleri (milyar \$).

Yıllar	İthalat	İhracat
2013	10.545.622	4.456.195
2014	10.076.091	4.142.394
2015	6.162.029	4.115.205
2016	4.800.638	5.462.154
2017	7.607.956	3.860.566
2018	7.040.696	2.765.863
2019	3.608.219	2.737.240
2020	1.192.718	2.553.118
2021	2.823.678	2.770.743
2022(Aralık hariç)	3.091.336	2.781.649
Kaynak: TÜİK		

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Kasim-2022-45546>

Türkiye, İran ile ticari ilişkilerini geliştirme gayreti içindedir. Ambargo ve tecrit politikası Türkiye, İran ile ticari ilişkilerini geliştirme gayreti içindedir. Ambargo ve tecrit politikası uygulanmadığı takdirde aslında iki ülke ekonomik ilişkileri çok büyük bir potansiyele sahiptir. Ancak

2018'de Trump yönetiminin Nükleer Anlaşmadan çekilmesi ile Türkiye'nin de ekonomik kayıpları artmıştır. Özellikle 2013 ve 2014'te iki ülkenin ticaret hacmi 20 milyar dolar seviyelerini yakalamıştır. Serbest bir ticari ortamın var olması Türkiye'nin ekonomik olarak yararınadır. Nükleer Anlaşmanın yürürlükte kaldığı 2018 yılına kadar iki ülkenin ticaret hacmi artma eğilimindeyken, 2018 yılından sonra ise yaptırımlar sebebiyle ticaret hacmi hızla gerilemiştir.

Türkiye Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Geçici Üyeliği döneminde (2009-2010) İran konusunda önüne gelen 1229 sayılı yaptırım oylamasında Brezilya ile hayır oyu kullanmıştır. Lübnan'ın çekimser oyu ile toplam 12 evet, 2 hayır ve 1 çekimser oy ile alınan yaptırıma Türkiye katılmamıştır. Türkiye'nin BM Büyükelçisi ise, Türkiye'nin bu yaptırımdan ekonomik olarak kötü etkileneceği konusunda üzerinde durmuştur (BBC Türkçe, 2010).

Türkiye bu sorunun diplomasiyle çözülmesi için aktif bir politika girişimi başlatmış 17 Mayıs 2010'da Tahran'da Brezilya, Türkiye ve İran arasında bir bildiri yayınlanmıştır. Tahran Deklarasyonu olarak da bilinen bu bildiri İran'ın zenginleştirdiği uranyumun Türk topraklarında depolanması ve İran'ın nükleer santraller için ihtiyacı olan uranyumun Viyana Grubu (ABD-Fransa Rusya-UAEA) tarafından sağlanması planlanmıştır (mfa.gov.tr). Bu bildiri İran tarafından kabul görse de Batı tarafından kabul görmemiştir ve kadük kalmıştır.

Sonuç olarak 2006'dan itibaren derinleşmeye başlayan bu krizin BM gündemine taşınması sürecinde de Türkiye'nin temel politikası sorunun diplomatik yollarla çözülmesi gerektiği olmuştur. Türkiye'nin bu çerçevede başlattığı girişimler üç noktada toplanabilir;

- 1- Batı ile İran arasında yapılacak müzakerelere ev sahipliği yapmak. Bu teklif tüm taraflarca samimi karşılanmış ve Nisan 2007'de Ankara'da AB Dışişleri sorumlusu Javier Solana ile İran Ulusal Güvenlik Danışmanı Ali Laricani arasında bir görüşme gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Ocak 2011'de P5+1 ve İran arasındaki görüşmeler de Türkiye'de gerçekleşmiştir.
- 2- İran ile Batı arasında arabuluculuk rolü oynama önerisine rağmen zaten var olan mekanizmalar sebebiyle taraflarca bu öneri reddedilmiştir.
- 3- Nükleer faaliyetlerinde İran'a Türkiye topraklarını kullanırmak. Tahran Bildirgesiyle İran tarafından bu öneri kabul edilmiş olsa da Batı tarafından kabul görmemiştir (Oran, 2013: 456-457).

Türkiye, diplomatik yollar haricindeki girişimlerin çok ağır maliyetler getireceği endişesini taşımaktadır. Türkiye, İran'ın barışçıl amaçlı nükleer çalışmalarını desteklediğini birçok defa dile getirmiştir. Aynı zamanda İran'ın nükleer çalışmalar konusunda daha şeffaf politikalar izlemesi gerektiğini de belirtmiştir. Türkiye İran ile ticari ilişkilerini geliştirmek isterken ABD ve AB baskılarına maruz kalmaktadır. Bu nedenle sorunun çözümü için inisiyatif alan Türkiye farklı girişimlerde bulunmuştur. Sorunun diplomatik yollarla çözümü noktasında üstüne düşeni yapmaya hazır olduğunu defalarca dile getirmiştir (Eryılmaz, 2010: 176).

SONUÇ

İran, Şah Dönemi'nde başladığı nükleer faaliyetlerine bir dönem ara verse de devrimden kısa süre sonra tekrar çalışmalarına devam etmiştir. İslam devriminden sonra Humeyni'ye göre nükleer silahlar İslami değildi. Bugün de vekili olan Ali Hamaney'in bu konuda net bir fetvasının (El-Hilo, 2022) bulunduğunu belirtmek gerekir. Humeyni'nin bu programdaki gönülsüzlüğünün nedenlerinden birisi bu programın İran'ı Batı'ya bağımlı kılacağını düşünmesiydi. Ancak Humeyni'nin çevresinin bu programın devamı yönündeki baskıları sonucu İran tekrar programa başlamıştır. 2000'li yılların başlarına kadar dünya gündemine de girmemiştir. İran aslında çeşitli sebeplerden dolayı böyle bir programın varlığına ihtiyaç duymaktadır. İran özellikle devrim sonrasında dünyadan tecrit edilmiş ve Batı'yla ilişkileri oldukça soğuk geçmiştir. ABD ile doğrudan kurduğu temas da sınırlıdır. İran'ın bölgede İsrail gibi nükleer güç sahibi bir düşmanı bulunması İran için büyük bir sebeptir. İran; Arap olmayan ve mezhepsel olarak da bölgeden ayrılan bir devlettir. Suudi Arabistan gibi bölgede nüfuz mücadelesinde bulunduğu güçlü ekonomiye sahip körfez ülkeleri bulunmaktadır. İran konvansiyonel bir rekabeti uzun dönem sürdüremeyeceği için oyunu bitirecek bir hamle peşinde koşmakta ve bu hamlenin de nükleer güç olduğunu düşünmektedir. Her şeyden öte İranlı yetkililer sürekli tarihlerine atıflar yaparak kendilerinin büyük bir medeniyet olduklarını tekrar etmektedirler. Böyle yüksek bir teknoloji gerektiren alanda başarı sağlarsa kendilerinin artık büyük devletler arasında olduklarını kanıtlayacaklarına inanmaktadırlar. Bu da bu programı ısrarla devam ettirme niyetlerinin prestij boyutudur. İran'ın nükleer bir güç olup olamayacağını tarih gösterecektir. Ancak Türkiye bu duruma temkinli yaklaşmaktadır. Türkiye'nin İran'ın bu programı hakkındaki düşüncesi nettir. Irak ve Suriye

konusundaki tecrübelerini göz önüne aldığında, İran'a yönelik bir askeri müdahaleyi istememektedir. Aynı zamanda İran'ın nükleer bir silaha sahip olmasını da kabul etmemektedir. Çünkü nükleer güç sahibi bir İran bölgede rekabet halinde bulunan Türkiye-İran ilişkilerindeki dengeyi kökünden sarsacak bir gelişme olacaktır. Türkiye, müttefiki ABD ile komşusu İran arasındaki bu sorunun masada diplomasi yoluyla çözülmesini istemektedir. Bunun için de çaba sarf etmiş, aktif politikalarıyla bir dönem başarılı olsa da yapılan nükleer anlaşmadan ABD'nin tek tarafı olarak çekilmesi olayı tekrar başa döndürmüştür. Ekonomik olarak İran'ı kaybetmek istemeyen Türkiye ambargo ve tecrit politikalarını da doğru bulmamaktadır. Ancak Türkiye için, İran'ın nükleer bir silaha sahip olmaması ekonomik kazanımlardan daha da önemlidir. Aksi takdirde Türkiye'nin de İran'ı dengelemek için nükleer bir program başlatması oldukça yakın bir senaryodur. Zaten Türkiye'nin bu programı başlatma konusunda bazı söylem (BBC Türkçe, 2019) ve istekleri de olmuştur. Ancak İran'ın bu program sonucunda bir nükleer silaha sahip olması Türkiye'nin de bu konudaki adımlarını netleştirecek ve hızlandıracaktır.

KAYNAKÇA

- Agarwal, R. (13 Aralık 2013). Iran Nuclear Deal: Why would Iran want to Weaponise? Institute of Peace and Conflict Studies, http://www.ipcs.org/comm_select.php?articleNo=4216, adresinden edinilmiştir
- Ahışhalı, M.M. (11.07.2019). İran'ın Batıyı Kaygılandırın Nükleer Tesisleri, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranin-batiyi-kaygilandiran-nukleer-tesisleri-/1529098>, adresinden edinilmiştir.
- Alfoneh, A. (12 Ağustos 2022). Does Iran Want the Nuke and How Fast? The Arab Gulf States Institute in Washington, <https://agsiw.org/does-iran-want-the-nuke-and-how-fast/>, adresinden edinilmiştir.
- Aydın, D. ve Tekbıyık, A. (2007). İran Nükleer Programının Türkiye'nin Güvenliğine Etkileri, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt:3 Sayı: 5, 105-129. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/84561>, adresinden edinilmiştir.
- Bahgat, G. (2006). Nuclear Proliferation: The Islamic Republic of Iran, *Iranian Studies*, Cilt: 39, 307-327. <https://www.jstor.org/stable/4311832>, adresinden edinilmiştir.
- Basnews (15 Aralık 2022). Report to Congress on Status of Iran's Nuclear Program, <https://www.basnews.com/tr/babat/787295>, adresinden edinilmiştir.
- BBC Türkçe (09 Haziran 2010). BM İran'a Yeni Yaptırımları Onayladı, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/06/100609_un_iran, adresinden edinilmiştir.
- BBC Türkçe (05 Eylül 2019). Erdoğan: Birilerinin Elinde Nükleer Başlıklı Füze Var, Ama Benim Elimde Olmasın, Ben Bunu Kabul Etmiyorum, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49589110>, adresinden edinilmiştir.
- Beauchamp, Z. (23 Temmuz 2015). Why does Iran even have a nuclear program in the first place? <https://www.vox.com/2015/7/20/9002905/why-iran-nuclear-program>, adresinden edinilmiştir.
- Cankara, Y. (2005). *Yeni Oyun: İran'ın Nükleer Politikası*, İnceleme Araştırma Dizisi:85. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Citrinowicz, D. (21 Mart 2022). Iran's Nuclear Capabilities", United States Institute of Peace, <https://iranprimer.usip.org/blog/2022/mar/21/explainer-iran%E2%80%99s-nuclear-capabilities>, adresinden edinilmiştir.
- Congressional Research Service, Iran's Nuclear Program: Status, 2019, 1-86, <https://sgp.fas.org/crs/nuke/RL34544.pdf>, adresinden edinilmiştir.
- Davis, M., Lecky, J., Froscher, T., Chen, D., Kerevel, A., Schlaikjervd. S. (2013). China-Iran: A Limited Partnership, Prepared for the US-China Economic and Security Review Commission, 1-95. <https://www.uscc.gov/sites/default/files/Research/China-Iran--A%20Limited%20Partnership.pdf>, adresinden edinilmiştir.
- Deliktaş, B. (2020). İslam Devrimi Sonrası İran Nükleer Programı: Türkiye İçin Riskler ve Fırsatlar. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hasan Kalyoncu Üniversitesi: Gaziantep.
- Elik, S. (2013). Nükleer Teknoloji ve Kitle İmha Silahlarının Yayılması Sorunu Ekseninde Türkiye-İran İlişkilerine Tematik Bir Yaklaşım 1945-2013, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt:13, Sayı: 2, 1-24. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/406927>, adresinden edinilmiştir.
- El -Hilo, M. (29 Aralık 2022) Nükleer Silah Fetvası Kaldırılabilir mi? İRAM, <https://www.iramcenter.org/nukleer-silah-fetvasi-kaldirilabilir-mi/>, adresinden edinilmiştir.
- Eryılmaz, R. (2010). ABD-İran Gerilimi ve Türkiye'nin Güvenliğine Etkileri. /Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü Güvenlik Bilimleri Ana Bilim Dalı: Ankara.
- Fisher, M. (25 Şubat 2015). The Real Reasons Iran is so Committed to its Nuclear Program, VOX, <https://www.vox.com/2015/2/25/8101383/iran-nuclear-reasons>, adresinden edinilmiştir.
- France 24 (14 Temmuz 2015). Timeline: A History of Iranian Nuclear Diplomacy, <https://www.france24.com/en/20150713-timeline-history-iranian-nuclear-diplomacy>, adresinden edinilmiştir.
- Gül, M. ve Karapınar, E. (2019). İran Dış Politikasında Nükleer Program Nükleer Kriz ve Nükleer Müzakereler, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı: 76, 75-92. <https://jasstudies.com/?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=95a16053-7787-4fe0-8308-7c58fa287b86.pdf&key=29145>, adresinden edinilmiştir.

- Haberler.com (11 Eylül 2007) İran'da Nükleer Program Ders Kitaplarında, https://www.haberler.com/guncel/iran-da-nukleer-program-ders-kitaplarinda-haberi/?ref=amp_more, adresinden edinilmiştir.
- İşbilen, E. (2009). *Nükleer Satranç İran ve Nükleer Silahlanma Politikası*, İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Jane, M. (Ekim 2017). İran'ın Nükleer Politikasının Gelişimi ve Uygulanan Ambargo ve Yaptırımların Dış Politikasına Etkilerinin Analizi, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, İran Özel Sayısı, Cilt:1, Sayı:2, 264-317. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/391624>, adresinden edinilmiştir.
- Kanapiyanova, Z. (14-20 Haziran 2021) Uluslararası Nükleer Politikalar: Ülkeler Neden Nükleer Silaha Sahip Olmak İster? Eurasian Research Institute, Weekly e-bulletin, No:311, <https://eurasian-research.org/wp-content/uploads/2021/07/Haftalik-e-bulten-14.06.2021-20.06.2021-No-311.pdf>, adresinden edinilmiştir.
- Kibaroglu, M. (2013). İran'ın Nükleer Programı ve Türkiye, Bilge Strateji, Cilt.5, Sayı.9, 1-8. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/43453>, adresinden edinilmiştir.
- Köse, T. (2008). İranın Nükleer Programı ve Ortadoğu Siyaseti; Güç Dengeleri ve Ortadoğu Siyaseti, SETA, Ankara, 1-108. <https://file.setav.org/Files/Pdf/iran-nukleer-programi-ve-orta-dogu-siyaseti-guc-dengeleri-ve-diplomasinin-imkanlari.pdf>, adresinden edinilmiştir
- Malus, K. (09 Eylül 2018). From “Atoms for Peace” to “JCPOA” History of Iranian Nuclear Development, *Center of Nuclear Studies*, Columbia University In The City Of New York, <https://k1project.columbia.edu/content/atoms-peace-jcpoa-history-iranian-nuclear-development>, adresinden edinilmiştir.
- Oran, B. (2013). *Türk Dış Politikası*, Cilt III, İstanbul, 2013, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Schwarzbach, D. A. (1997). Iran's Nuclear Puzzle, *Scientific American*, Vol. 276, No. 6, 62-65. https://www.jstor.org/stable/pdf/24993779.pdf?refreqid=excelsior%3Aa42bf4c8f231c9b9dd97eff38340c5cc&ab_segments=&origin=, adresinden edinilmiştir.
- Şen, G. (2022). İran Nükleer Krizi: Diplomasi ve Gerilim Ekseninde Bir Süreç Analizi (2002-2020), Ed: Orhan Karaoğlu ve Nail Elhan, *İran Bir Ülkenin Akademik Anatomisi Tarih, Din, Politika, Ekonomi, Toplum, Kültür*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- TÜİK, (30 Aralık 2022). Dış Ticaret İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Kasim-2022-45546>, adresinden edinilmiştir.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 17 Mayıs 2010 tarihli Türkiye, İran ve Brezilya Dışişleri Bakanları Ortak Deklarasyonu, 2010, <https://www.mfa.gov.tr/17-mayis-2010-tarihli-turkiye-iran-brezilya-disisleri-bakanlari-ortak-deklarasyonu.tr.mfa>, adresinden edinilmiştir.